

Beziehungswesen sind (vgl. die Formulierung in *Humani generis*: «Angeli creaturae personales sint», DS 3891). Was es in Bezug auf die Engel heißt, von Personalität zu sprechen, wird bei Lullus deutlich anhand der Untersuchung der geistigen Vollzüge der Engel, die als *proprietats personals* (p. 58/60) verstanden werden (zweiter Teil), ihrer Beziehung zu Gott (dritter Teil) sowie ihrer Beziehungen untereinander und zu den Menschen (vierter Teil). In ihrer Kreatürlichkeit und Personalität gehören die Engel schließlich auch zur Mitwelt des Menschen. Damit aber steht der Mensch als personales Wesen nicht allein in der Heilsgeschichte, sondern bildet eine Heils- und Unheilsgemeinschaft gemeinsam mit den Engeln. Diese Gedanken kündigen sich bereits im vierten Teil des Werkes an, kommen aber erst mit dem fünften und sechsten Teil zu ihrem Abschluss, die vom Heil und Unheil der Engel handeln und diese damit in den allgemeinen Heilsplan Gottes einbeziehen.

Diese hier in der gebotenen Kürze skizzierten Gedanken Lullus machen deutlich, dass seine Angelologie alles andere als Ausdruck des weiter oben apostrophierten

unaufgeklärten dämonologischen Weltbildes ist. Vielmehr ist es der Versuch, die Welt nicht nur in ihrer Länge und Breite, sondern auch in ihrer Tiefe offenzuhalten und die Menschen so – durchaus in kritischer Wendung – vor Verkürzung und Verabsolutierung ihrer Lebenswelt zu schützen. Lullus *Libre dels àngels* ist damit nicht nur für den Spezialisten oder den auch allgemeiner an historischen Fakten und mentalitätsgeschichtlichen Entwicklungen des Mittelalters Interessierten eine gewinnbringende Lektüre, sondern zugleich ein weiterhin diskussionswürdiger Beitrag zu unserem Selbstverständnis als Menschen. Dass dieses Büchlein von Eliane Ventrone und Ricardo da Costa für eine breitere Leserschaft zum ersten Male in eine moderne Sprache übertragen wurde, und zwar in einer akkuratsten zweisprachigen Ausgabe, die an schwierigen Stellen dem Leser durch ausgedehnte Anmerkungen beisteht, ist somit ein wahrer Grund zur Freude!

Alexander Fidora
J. W. Goethe-Universität
Frankfurt am Main
a.fidora@em.uni-frankfurt.de

ROMANO, Marta M.M. (ed.). 2002.

Raimundo Lullo: Arte breve

Presentació d'Alessandro Musco. Milà: Bompiani

Testi a fronte, un esquema, 4 figures, una taula, 224 p. ISBN 88-452-9208-8

Aquesta edició de l'*Ars brevis* (*Arte breve*) de Ramon Lull comprèn una Presentazione (5-24), la Introduzione (25-75), una Cronologia della Vita e Delle Opere (77-79), una Nota editoriale (81), el text llatí amb la traducció italiana al davant (83-206), unes Parole chiave (207-211), la Bibliografia specifica (213-223) i la Lista delle abbreviazioni (223-224).

El professor Alessandro Musco escriu la *Presentazione: Dell'insensato Raimondo, ovvero della differenza come criterio*, en la qual assenyala les coordenades històriques

que donen la cobertura contextual a l'*Arte breve* per als anys de després de la seva redacció: concili de Viena a França (1311-1313). Això li dona peu a parlar de les tres peticions de Ramon Lull als pares conciliars: ensenyament de les llengües semítiques, unificació dels ordres militars i condemna de l'averroisme (*Phantasticus*). Però llegir Lull, afegeix Musco, en parts divises i distintes *sarebbe tanto infantile e semplicistico quanto assolutamente privo di ogni fondamento interpretativo* (p. 15): cal llegir a l'interior de la *summa differentiae* per arribar

a les especificacions temàtiques lul·lianes, altrament mai no s'aconseguirà explicar el pensament del beat. El món musulmà en el pensament de Llull és un altre dels aspectes sobre els quals insisteix el professor Musco (*Disputatio Raymundi christiani et Hamar saraceni*), car el pensament de Llull és ecumènic i troba la seva expressió màxima en la creació d'una croada religiosa i de fe per conquerir Terra Santa. Musco, tanmateix, es mostra pessimista a l'hora de valorar el grau de comprensió de les doctrines lul·lianes: ni els pares del concili, ni els pensadors en general, ni *tutte le grandi rivoluzioni del pensiero «libero» e del «libero pensiero»* s'han preocupat de comprendre el missatge de Llull amb totes les seves implicacions, de manera que estem molt lluny encara de posseir-lo (p. 19). Musco troba un denominador comú entre la idea política i cultural de Frederic II de Sicília i l'acció sapiencial de Ramon Llull davant de la diversitat de cultures i de sensibilitats de la Mediterrània: tot un desafiament cultural, similar al que van haver d'afrontar els primers cristians per sobreviure. Cal negar que Ramon Llull sigui un enciclopedista; Llull és un «*pensatore*» *che studia e cerca il «criterio» della ragione e dell'intelletto*, tampoc no és un laic alquimista simplement, sinó que és una ment que s'interna en el coneixement no-racional per tal de descobrir el saber en totes les seves possibilitats, alhora que sap entrecreuar les cultures mediterrànies mono-teistes d'arrels orientals, fins al punt que aquell laic de la diferència, o *magister differentiae*, es fa mereixedor de l'apel·latiu de «boig, foll, o *phantasticissimus*», ja que intenta cercar totes les irracionalitats de què és capaç la raó humana (p. 21-22). El mateix sistema porta Llull a crear un lèxic nou per expressar el pensament filosòfic, a partir de la llengua vulgar, i marca, així, el camí que han de seguir per totes les llengües mediterrànies a l'hora d'expressar els pensaments més sublims. Fins aquí, el professor Musco.

La *Introduzione* de la doctora Marta Romano defineix el concepte de l'*ars* lul·liana *secondo una triplice e unitaria fina-*

lità, di «conversione», di «ricerca» e di «contemplazione», tot recordant la influència de la lògica artística en Leibniz, Descartes i Giordano Bruno, per concloure assegurant el caràcter unitari de la ciència i de l'art lul·lianes, i el seu metallenguatge, car l'*ars* és com una «*scienza in acquisizione*», una dreuera (*scorciatoia*) per al coneixement universal de la veritat (p. 27).

Fruit l'*ars* de la il·luminació divina que Llull va rebre (1274) al puig de Randa, orienta ell tota la seva producció literària cap a la conversió a Déu de tots els infidels, i *questo è l'obiettivo prioritario di tutta la produzione lulliana, non solo in ambito propriamente teologico e mistico, ma anche filosofico e pedagogico* (p. 29). El problema de fe i raó és a la base de la seva racionalització per *rationes necessarias* i del seu mètode combinatori d'estructura logicomatemàtica, amb el qual pretén fer front a tot el coneixement humà d'una manera gairebé infal·lible, estenent igualment la seva *ars* a les ciències particulars (p. 30). Llull, però, tenia consciència de no ser entès, i això li va causar diversos estats de descoratjament (com manifesta al *Desconhort*, i encara ho farà al pròleg de l'*Arbor scientiae*, 1295). Finalment, Llull va reescriure la seva *ars* en forma abreujada, l'*Ars brevis* (Pisa, 1308), mentre redactava la seva *Ars generalis ultima* (Pisa, 1309): neix, doncs, *il manuale* (p. 31 i s.) objecte de la present edició, un instrument per entendre amb poc temps el mètode i la ciència dels universals: és una síntesi i una introducció a tot el sistema lul·lià. A continuació, la doctora Romano sintetitza la simplificació del sistema lul·lià: els principis seran nou, la tècnica combinatòria passarà a ser ternària; les figures seran quatre, i l'al·fabet comprendrà des de nou lletres fins a vint-i-tres: *considero l'ars come un linguaggio, seguendo lo schema base di una grammatica tradizionale per l'apprendimento di una lingua nuova, che prene inizio dal vocabolario e dalle regole* (p. 35). La nota 23 és un excurs sobre les temptatives que, des de Descartes, s'han dut a terme per trobar la llengua perfecta en el pensament

filosòfic, aspecte aquest que Romano assenyalava amb encert i amb explicitació bibliogràfica en ocasió de comentar l'*Alfabeto* (p. 35-40); l'esquema segueix amb quatre grups més (*quaestiones, subiecta, uirtutes, uitia*), que l'editora explicita amb definicions i referències, a les quals cal adjuntar el mètode combinatori temari (*agens, actum, agere*, p. 37-38). La *Sintassi* (p. 40-52) recorre a les combinacions geomètriques que relliguen els principis fent que el sistema lul·lià fregui l'alquímia i la càbala, i esdevingui un precursor del llenguatge de la informàtica actual. La doctora Romano desenvolupa les quatre figures de les p. 90-91 sobre la base del càlcul combinatori expressat amb fórmules algebraico-matemàtiques i sustentat en figures geomètriques. Per acabar aquesta introducció, l'autora esbossa un estudi molt interessant (p. 53 i s.) sobre la llengua de Llull des de la perspectiva de l'ús del llatí en les obres filosòfiques. Aquest és precisament un tema que encara s'ha d'estudiar; em refereixo al llatí lul·lià, i esperem que nous estudis lexicogràfics i gramaticals permetin de constituir tota una *ars grammatica lulliana* que, si bé Llull no representa un *unicum* en aquest esforç per aconseguir una llengua perfecta, sí que, almenys, presenta una veritable originalitat amb alguns aspectes totalment propis. Finalment, l'apartat *Lullo. E dopo?* (p. 58 i s.) projecta una línia tènue sobre l'evolució del lul·lisme a Europa des del post-Llull fins al segle XIX, i qualifica de *geniali anticipazioni* el món que Llull va començar a innovar.

Una breu nota biobibliogràfica sobre Ramon Llull introdueix el lector en el text crític llatí i en la seva versió italiana, completada amb unes notes al final. Voldria, aquí, apuntar unes poques observacions sobre el text llatí, amb la bona intenció de sotmetre a l'opinió científica un aspecte formal sobre el qual caldria posar-se d'acord: ortografia i puntuació, i qüestions puntuals. Admesa, per tradició germànica, la coma davant d'una oració completiva (*sciendum tamen est, quod quilibet*, II, lín. 30/35: la

coma hi sobra) i admesa la preferència per l'estructura de la frase curta en Llull, caldria, tanmateix, evitar puntuacions com aquestes: *in quo cadit, quidquid est* (el subjecte de *cadit* és *quidquid est*; II, lín. 30/35); *sicut linea, existens* (hi sobra la coma; II, lín. 60/65): en general, doncs, caldria evitar la coma davant de participis i davant del relatiu indefinit; tampoc no s'ha de puntuar davant de *quam* conjunció o introduint el segon terme d'una comparació (*figura ista generalior est quam tertia*, II, lín. 155/160; sí, en canvi, quan és relatiu, encara que no sempre, sobretot quan va acompanyat de preposició: *diximus de regulis cum quibus intellectus soluit quaestiones*, IV, lín. 105/110); és preferible d'escriure *adinuicem* (i no *ad inuicem*); el terme *homo* no sempre indica l'*home*, sinó que introdueix en el verb una forma impersonal, cosa que fa pensar en el català «hom [diu]»: *ut ipsis homo utatur affirmando aut negando* = «per tal que se'ls [els principis] utilitzi en l'afirmar o en el negar»; s'haurien d'acceptar les formes gregues: *characterizatae* = *characterizatae* (IV, lín. 95/100); preferible puntuar després del pronom catafòric i no abans: *dicuntur media eo, quia consistunt* (VI, lín. 15/20; V, 5); sobra el signe ? en una oració interrogativa indirecta: *Vtrum bonitas sit magna* (VI, lín. 25/30; etc.). Cal lluitar tenaçment contra la partició anglesa (o informàtica) de les paraules del final de línia: *differ/entia, de/scensiuus, po/steriora, qual/itas, uig/inti, eu/acuare, quiesc/it*, etc. Proposo una revisió d'algunes lliçons manuscrites: *est sapiens naturam* [= *naturae*; III, 30/35]; *specifice* = *specificae* [IX, lín. 125/130; també 190/195]. Sembla encertada la preferència de Romano per l'adjectiu *generale* (ms. *Br*) enlloc del *materiale* en la Forma 51 (p. 152). S'haurien d'exhaurir les possibilitats que ofereixen les variants dels manuscrits pel que fa a la lliçó *consummata* (XI, 54), i prendre una decisió, atès que l'ortografia *consummata* conté uns significats concrets que giren entorn de la idea d'«acabar» una cosa o una acció, «exhaurir-la», mentre que *consummata*

comprèn la idea de «completar» un deure o «portar a bon terme» una actuació, entre altres accepcions: en tot això també s'hauria de tenir en compte la tendència preferent per un lèxic concret davant d'un d'abstracte present al llarg de tota l'obra del mestre Ramon Llull.

Aquesta edició acaba oferint una selecció de paraules-clau, que l'editora defineix exquisitament, i una bibliografia selecta. Remarco que tots els comentaris i les diverses expli-

cacions aconseguen oferir una excel·lent presentació de l'*Ars brevis*, la qual, juntament amb una acurada tipografia i una clara ordenació del text, obre una àmplia gamma de possibilitats d'intel·lecció i deixa un camí ben expedit per a tots els qui vulguin iniciar-se en l'*ars* del *Magister differentiae*.

Pere Villalba

Universitat Autònoma de Barcelona
Archivum Lullianum

FIDORA, Alexander; NIEDERBERGER, Andreas. 2002.

Vom Einen zum Vielen: Der neue Aufbruch der Metaphysik im 12. Jahrhundert (Eine Auswahl zeitgenössischer Texte des Neoplatonismus).

Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann (Texte Philosophie). XLVII + 178 p.
ISBN 3-465-03209-8.

Es bien sabido que las historias de la filosofía están repletas de tópicos. En cuanto a la edad media, uno de los lugares comunes más difundidos y al mismo tiempo más distorsionados sea tal vez la opinión que tan sólo a partir del siglo XIII y de su recepción e interpretación sistemática del *Corpus aristotelicum* la filosofía llegó a afirmarse como ciencia autónoma frente a la teología. De esta suerte, en la percepción del medioevo, los siglos anteriores al XIII, y sobre todo su inmediato antecedente, el siglo XII, han estado, por así decirlo, tan oscurecidos por la gigantesca sombra que las grandes figuras, como santo Tomás, volcaron sobre ellos, que muy pocos son aún los trabajos sobre el tema que demuestren la originalidad filosófica de esta época. El presente volumen da un impulso decisivo para remediar precisamente este punto muerto de nuestra percepción mostrando cómo ya en el siglo XII, es decir, antes de la entrada fulminante del Estagirita en el mundo latino, se desarrollan unas teorías auténticamente metafísicas en el contexto de la discusión neoplatónica sobre la procesión de lo múltiple (el mundo) a partir del uno, su primera causa.

Con este fin, Fidora y Niederberger han reunido, en versión original latina y nítida traducción alemana, una interesantísima serie de autores y textos del siglo XII acerca de dicha discusión neoplatónica; textos, todos ellos, injustamente caídos en el olvido. La antología comienza con fragmentos del comentario de Thierry de Chartres al Génesis, interpretando la *ratione physice*. Sigue un sermón filosófico del cisterciense Isaac de Stella cuyas consideraciones metafísicas (que anticipan la *analogia entis*) se testimonian contundentemente contra el supuesto antiintelectualismo de su orden. El siguiente autor, Arcado de San Víctor, perteneciente a la famosa abadía parisienne homónima, introduce una sugestiva perspectiva en la temática de lo múltiple y lo uno, en tanto que no sólo niega que la creación sea una, sino también que sea múltiple, reservando ambas calificaciones para su creador. Tras éste, nos apostamos al *Liber de causis* (traducción alemana de los presentes autores y reseñada en *Faventia* 24/1, 2002, p. 234-235), que se nos presenta como un texto traducido del árabe al latín en la ciudad de Toledo, y cuya influencia en